

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Přírodovědecká fakulta

Katedra rozvojových studií

Ivo PÁRTL

**DRUŽSTVA V SUBSAHARSKÉ AFRICE: SNIŽOVÁNÍ
CHUDOBY SVÉPOMOCÍ**

Bakalářská práce

Vedoucí práce: Mgr. Zdeněk Opršal

Olomouc 2011

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, výhradně s využitím uvedených pramenů a literatury

V Olomouci 27.7.2011

podpis

Touto cestou bych rád poděkoval Mgr. Zdeňku Opršalovi za vstřícný přístup, poskytnuté rady a především trpělivost při vedení mé bakalářské práce.

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE
(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Ivo PÁRTL**
Osobní číslo: **R080279**
Studijní program: **B1301 Geografie**
Studijní obor: **Mezinárodní rozvojová studia**
Název tématu: **Družstva v subsaharské Africe: snižování chudoby
svépomocí**
Zadávací katedra: **Katedra rozvojových studií**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Práce si dává za cíl zhodnotit, zda družstva mohou být vhodným nástrojem ke snižování chudoby v regionu subsaharské Afriky. Družstva jakožto demokratické ekonomické subjekty působí nejen na chudobu ekonomickou ale i na její ostatní roviny. V subsaharské Africe má navíc družstevnictví v různých formách dlouhou tradici, na kterou je možno navazovat. To jsou hlavní faktory, které dávají družstevnictví konkurenční výhodu a díky kterým by tento přístup mohl být funkční a zejména prospěšný obyvatelům nejchudšího regionu světa.

1. Družstvo, družstevnictví

Teorie, zásady, organizace

2. Družstva a chudoba

Problematika definice chudoby, vliv družstevnictví na různé roviny chudoby

3. Družstva v subsaharské Africe

Historie, současný stav, družstva a stát, problémy a jejich možná řešení, perspektiva vývoje (dočasné/trvalé řešení)

Rozsah grafických prací: **dle potřeby**
Rozsah pracovní zprávy: **10 - 15 tisíc slov**
Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

Reaching the rural poor : a renewed strategy for rural development. Washington, D.C. : World Bank Publications, 2003. 208 s. ISBN 0821354590, 978-0821354599.

Smallholders? Commercialization through Cooperatives : A Diagnostic for Ethiopia. In BERNARD, Tanguy; GEBRE-MADHIN, Eleni; SEY-OUM TAFESSE, Alemayehu. IFPRI Discussion papers. Washington, D.C. : INTERNATIONAL FOOD POLICY RESEARCH INSTITUTE, 2007. s. 31.

HUNČOVÁ, M.: Družstva a jejich role v tržní ekonomice ? in: Acta Universitatis Purkynianae - Studia oeconomica. UJEP, Ústí nad Labem, 2006. ISBN 80-7044-810-5, 197 s

Vedoucí bakalářské práce: **Mgr. Zdeněk Opršal**
Katedra rozvojových studií

Datum zadání bakalářské práce: **13. května 2010**

Termín odevzdání bakalářské práce: **13. května 2011**

L.S.

Prof. RNDr. Juraj Ševčík, Ph.D.
děkan

Doc. RNDr. Pavel Nováček, CSc.
vedoucí katedry

V Olomouci dne 26. ledna 2011

Seznam použitých zkratk

CCA	Canadian Cooperative Association
DGRV	German Cooperative and Raiffeisen Confederation
FAO	Food and Agriculture Organization
ICA	International Co-operative Alliance
ILO	International Labour Organization
IMF	International Monetary Fund
IRU	International Raiffeisen Union
MDG	Millenium Development Goals
PRSP	Poverty Reduction Strategy Papers
SACCO	Savings And Credit Co-operative
SAPs	Structural Adjustment Programmes
SCC	Swedish Cooperative Centre
UNRISD	United Nations Research Institute for Social Development
WB	World Bank
WOCCU	World Council of Credit Unions

Obsah

Úvod.....	7
1. Družstvo a družstevnictví.....	9
1.1. Teoretický úvod.....	9
1.2. Družstvo.....	10
1.3. Typy družstev	11
1.4. Historie družstevnictví.....	11
1.5. Družstevní principy	13
1.6. Struktura a integrace družstev	15
1.7 Problémy družstev a jejich kritika	16
2. Družstevnictví a chudoba	18
2.1 Historický vývoj vztahu družstev a chudoby	18
2.2 Družstva a Rozvojové cíle tisíciletí	20
3. Družstevnictví v subsaharské Africe.....	26
3.1 Družstevní tradice.....	26
3.2 Africké družstevnictví v době kolonialismu 20. století.....	28
3.3 Postkoloniální období.....	31
3.4 Africké družstevnictví v 21. století.....	32
3.4.1 Rozsah družstevnického sektoru	32
3.4.2 Africká družstva a členství v mezinárodních družstevních organizacích	34
3.4.3. Hlavní typy družstev v subsaharské Africe.....	34
3.4.4. Členové.....	35
3.4.5. Role vlády a donorů	36
3.4.6. Význam družstev pro společnost.....	37
Závěr.....	40
Shrnutí	41
Summary	41
Seznam literatury.....	42

Úvod

Afrika současnosti má s chudobou a jejím snižováním stále velké problémy. Velkolepé plány nadnárodních institucí v řešení této otázky nefungovaly v minulosti a víceméně nefungují ani dnes. Proto je třeba hledat jiné cesty. Nebo využívat ty, které již jsou částečně proslapané a o kterých se ví, kam vedou. To je případ družstev, kterým se věnuji ve své práci. Družstva, ačkoli v jejich moderní podobě do Afriky importovaná kolonialisty, mají zřejmé podobnosti s tradičním předkoloniálním uspořádáním. Jejich myšlenka stojí na solidaritě, práci a soběstačnosti, na tom, aby lidé pomáhali sami sobě. To jsou hodnoty, které jsou do určité míry univerzální. Je proto škoda, že si je společnost s družstevnictvím nespojuje. Pojem družstva (v angličtině přeci jen lépe znějící *cooperative*) má, a zejména u nás, resp. v zemích bývalého východního bloku, spíše pejorativní konotace, neb je spojován s jednotnými zemědělskými družstvy a pochybnou ideologií, která družstva nazývala něco, co s nimi mělo pramálo společného. Přitom za první republiky se u nás družstvům nebývale dařilo. Velkou zásluhu na tom měl i Ladislav Feierabend¹. Úvod jeho knihy si myslím ukazuje to, co se skutečně za pojmem družstvo skrývá : „*Tato studie o československých zemědělských družstvech vznikla v naději, že příběh o tom, jak se utlačovaní lidé v jednom koutě světa spojili, aby zlepšili svůj životní úděl, přispěje k řešení některých problémů tohoto světa. Rozsah toho, co dokázali, chyby, kterých se dopustili, a možnosti, které nabízejí skutečné družstevní organizace - to vše by měli pozorně prostudovat ti, kdo věří v lidskou svobodu.*“ (Feierabend, 2007)

Práce si dává za cíl představit družstvo a družstevnictví jako alternativu k běžné ekonomické organizaci, ukázat jeho možnosti ve vztahu k chudobě a jejímu snižování a popsat jeho fungování v regionu subsaharské Afriky.

První kapitola se věnuje teorii skupiny, představuje pojem družstva a družstevnictví, jeho historii, principy, strukturu a problémy. Ve druhé kapitole jsem se snažil popsat historický vztah družstev jako nástroje v “boji“ proti chudobě a dále možnosti družstev v plnění Rozvojových cílů tisíciletí. Poslední kapitola se pak věnuje výše zmíněnému, ale na příkladu regionu subsaharské Afriky.

Při psaní práce jsem pracoval výhradně rešeršně-kompilační metodou. Použitá literatura je až na výjimky pouze zahraniční, česky psané zdroje se většinou věnují právě

¹ předválečný národohospodář, vrchní ředitel Kooperativy, předseda Československé obilní společnosti a místopředseda Exportního ústavu, který byl krátce po Mnichovu jmenován odstupujícím prezidentem Edvardem Benešem do funkce ministra zemědělství

socialistickým družstvům, jejichž analýza nemá pro mou práci žádného významu. Je zde nutné zmínit, že ačkoli teoretické literatury je víceméně dostatečné množství, tak naopak kvalitních výzkumných prací, zejména z rozvojových zemí, je velice málo. Zároveň tak tato oblast nabízí široké možnosti dalšího studia.

1. Družstvo a družstevnictví

1.1. Teoretický úvod

V krátkém teoretickém úvodu bych rád objasnil, v čem vidím potenciál skupiny v překonávání chudoby. Družstevnictví jako takové je totiž jen jedna z možností kolektivní formace.

Samotná skupina či kolektiv je zásadní proměnnou v dosahování ekonomických, sociálních či politických cílů. A to i přes to, že je tato proměnná zejména ekonomy často opomíjena, skupinu svou významností dávají s jednotlivcem na jednu úroveň (Thorp, Stewart, Heyer, 2003). Přitom ten důležitý potenciál je právě ve skupině. Ta může ovlivňovat chudobu přímo skrze vytváření příjmů (viz např. družstva) či nepřímo jako nástroj *empowermentu* či nějakého politického jednání (*lobbying*). Skupiny tak mohou nést a hlavně demonstrovat zájmy svých členů. A to také buď přímo (viz již zmíněný *lobbying*) či nepřímo, kdy se vzrůstajícími příjmy takové skupiny nepřímo rostou i její možnosti více ovlivňovat dění kolem sebe. Problém je ovšem v tom, že chudí a zejména nejchudší jsou v samotném procesu vytváření skupin, a to hned z několika důvodů, znevýhodnění, což může být také jednou z příčin onoho začarovaného kruhu chudoby.

Chudoba a zejména chronická chudoba se dává do souvislostí s nedostatkem vzdělání, kapitálu, pracovních příležitostí či nízkým společenským statutem. To jsou však zároveň faktory, které zásadně ovlivňují i samotné vytváření skupin. Právě proto jsou chudí, relativně k ostatním vrstvám společnosti, strukturálně slabí v jejich vytváření. Což může způsobit až tzv. *middling effect*², kdy je výsledkem to, že chudí a bohatí mají tendenci se tohoto procesu neúčastnit (Hulme, Mosley 1996; Mercer 2002).

Dalším z důvodů je omezený přístup k trhu. Izolace, kterou chudoba způsobuje, je zásadní nevýhodou samotného formování skupin. Nerovný přístup k informacím pak znamená, že chudí často ani neví o možnostech se něčeho takového účastnit. Bebbington (1996) na příkladu Jižní Ameriky ukazuje, jak třídní rozdělení ovlivňuje možnosti komunikace družstev či jiných skupinových forem s technologickými experty či investory, kteří jsou často existenčně důležití v jejich počínání.

² Tento termín nemá český ekvivalent. V tomto případě znamená, že účastnit se nějaké kolektivní formace je zajímavé jen pro určitou část obyvatel, zde se jedná o střední a nižší střední třídu. Chudí se tohoto účastnit nemohou z výše zmíněných důvodů, pro bohaté jsou naopak přínosy z účasti zanedbatelné, tudíž nezajímavé.

Posledním ze základních důvodů, proč jsou chudí v procesu skupinové formace znevýhodněni, jsou nedostatečná práva. Dostupnost politických institucí pro chudé (a nejchudší) je pro úspěšné fungování skupin právě mezi chudými zásadní.

Ve své práci se zabývám družstvy, nicméně typů formálních a neformálních skupin je nepřehledné množství. Skupina může být firma, vláda (centrální, lokální), komunitní či dobrovolná organizace nebo i rodina. Každá skupina tak plní jiné významy. Některé operují v rámci trhu a věnují se produkci nebo směně (firmy, sdružení výrobců, kartely), jiné jsou mimo trh (market failure groups, NNO, rodiny). Pro nás, pokud řešíme problém chudoby, je zásadní zejména ekonomický význam, který primárně družstva plní (nicméně ukážeme si, že to není význam jediný).

1.2. Družstvo

Základní organizací, která zastřešuje družstevnictví po celém světě je ICA. Budu se tedy držet jejich definicí jednotlivých pojmů s družstevnictvím spjatých. ICA tedy definuje družstvo jako:

Autonomní sdružení osob, které se dobrovolně spojily, aby dosáhly společných ekonomických, sociálních a kulturních cílů a potřeb skrze společně vlastněnou a demokraticky vedenou společnost (ICA, 1995)

Všechny družstva jakéhokoli zaměření by však měly stát na hodnotách svépomoci, odpovědnosti, demokracie, rovnosti, spravedlnosti a solidarity. Zejména je však družstvo ekonomický subjekt. Na rozdíl od jiných podobných subjektů, není jeho primárním účelem vytváření zisku. Hlavním účelem je jednoduše spojení jednotlivců a dosažení společných cílů, kterých dosáhnout jako jednotlivci nemohli. Profitují tedy z úspor z rozsahu a snížených transakčních nákladů. Díky tomu může například malý farmář prodávat svou úrodu za výhodnější cenu, nebo se může dostat na trhy, kam by kvůli velikosti produkce jako jednatel nemohl. (Birchall, 2004)

1.3. Typy družstev

Vzhledem k tomu, že typů družstev existuje celá řada, zmíním jen základní rozdělení družstev podle zaměření jejich činnosti. Finanční družstva zahrnují zejména družstevní záložny a družstevní pojišťovny. Jejich účel je zřejmý, poskytují svým členům finanční služby jako spoření či půjčky za příznivých úrokových podmínek. Hlavní účel spotřebních družstev je poskytování zboží či služeb jakéhokoli druhu svým členům za nejnižší možnou cenu. Zemědělská družstva naopak můžou plnit hned několik účelů. Jednak svým členům, většinou drobným zemědělcům, levně zajišťují zdroje a vstupy do zemědělské výroby. Za druhé družstva zjednodušují distribuci jejich produktů. S rozsahem družstva ubývá subjektů, kteří prodej jen zprostředkovávají, v ideálním případě můžou kontrakty s nakupující stranou domlouvat přímo družstva sama.

1.4. Historie družstevnictví

Družstevnictví není nový pojem. Lidé více či méně organizovaně spolupracovali od nepaměti. Je však celkem těžké v dávné historii přesně označit okamžik, od kterého mluvíme o družstevnickém hnutí. Náznaky družstevnictví se dají vysledovat ve starověkém Babylonu i Římě, pro konkrétnější podobu se musíme přesunout do 18. a 19. století. V Evropě tou dobou probíhá industriální revoluce provázená ekonomickými, sociálními a demografickými změnami. Zvyšoval se počet městského obyvatelstva, stoupaly ceny potravin a platy adekvátně nerostly. Tato situace vedla některé myslitele a filantropy k hledání odpovědi na rostoucí počet chudých. (ILO, ICA 2005)

Prvním byl ve Velké Británii Robert Owen. Z jeho pohledu bylo ekonomičtější pracovat s chudými ve skupinách a ne jednotlivě. Přišel tedy s návrhem tzv. vesnic spolupráce. Fungovat to mělo tak, že za každou takovou vesnicí by stál někdo jako on, bohatý filantrop, který by poskytl jejím občanům například farmu do obecného vlastnictví, kde by pracovali. Základním kamenem jeho myšlenky bylo odstranění prostředníka mezi producentem a spotřebitelem ve prospěch férovějších cen. Chudí by si takto pěstovali (či vyráběli) přímo pro svou spotřebu. Pokračovatelem jeho myšlenky byl Dr. William King. Jeho návrh byl praktičtější. Od dělníků (farmářů) by se vybírala pravidelná platba na financování obchodů, konkrétně obchodů pro speciálně dělnickou třídu. Ty by nakupovaly za velkoobchodní ceny a díky financování by mohly držet cenu dole i při maloobchodním

prodeji. V Anglii byly tímto položeny základy spotřebním družstvům. (Ortmann, King, 2007; ILO, 2005)

Ve Francii tou dobou přichází utopický socialista Charles Fourier se svou alternativní formou spolupráce - komunitní organizací, kterou nazývá *phalanstère*. V takové *phalanstère* by skupina lidí žila a pracovala dohromady, společné produkty by pak mohla obchodovat mimo komunitu. Kvůli nedostatku peněz však zůstalo jen u myšlenky, k realizaci nikdy nedošlo. Fourierův současník Phillipe Bucher byl prvním, kdo definoval základní principy výrobních družstev jako spravedlivá volba vedení, principy férové mzdy apod. (Birchall, 1994; ILO, 2005)

Německo se stalo kolébkou družstevních záložen a zemědělských družstev. Pionýrem družstevních záložen prvního byl Herman Schulze-Delitzch. Považoval nedostatek kapitálu za to, co trápilo většinu lidí žijících ve městech. Jeho družstva měla tedy finanční povahu a byla založena výlučně na svépomoci bez žádných vnějších zásahů. Další principy, se kterými přišel, byla vlastní odpovědnost, stejná práva pro všechny členy, sdílená odpovědnost za dluhy družstva a demokratická sebekontrola. Na práci Schulz-Delitzcheho navazoval Friedrich Wilhelm Raiffeisen. Jeho přístup k družstevním záložnám byl však odlišný. Nebránil se vnějším zásahům, kumulaci vlastního kapitálu nepovažoval za nutnou. Družstevní principy však rozšířil o důležité body: zejména náboženskou svobodu, omezení počtu členů a rozšíření jejich vzájemné odpovědnosti.

Bezpochyby těch, co se zasloužili o rozvoj družstevnictví v jeho počátcích, je veliké množství. Těmi nejdůležitějšími však bylo 28 dělníků z anglického Rochdale, kteří jsou dnes považováni za skutečné pionýry družstevnického hnutí. Celé to začalo roku 1843, když se tito muži nedočkali kýženého zvýšení platu. Spojili se dohromady a pod vlivem Owenových myšlenek se rozhodli pro družstevnické řešení. Následujícího roku zakládají Rochdale Equitable Pioneers Society, spotřební družstvo s účelem prodeje zboží členům družstva za nejnižší možnou cenu. (Ortmann, King, 2007; Birchall, 1994). Stanovili si také základní principy, které se staly modelem nejen pro spotřební družstva, ale pro veškeré typy družstev po celém světě. Ty již tolik nelišily od těch dnešních, kterým se věnuji dále v textu.

Jak můžeme vidět, vznik družstevnictví a jeho počátky byly jasnou reakcí na změny, které v době industrializace probíhaly, a na problémy, které tyto změny přinášely. Vývojem družstevnictví v rozvojových zemích se budu věnovat částečně ve druhé a zejména ve třetí kapitole.

1.5. Družstevní principy

Družstva se liší od jiných organizovaných ekonomických subjektů zejména tím, že jejich fungování a chování je řízeno základními principy. Definuje je ICA, ale vychází z původního návrhu, se kterým přišli už v 19. století rochdaleští pionýři. Je jich celkem sedm:

1. Dobrovolné a otevřené členství

Družstva jsou dobrovolné organizace umožňující všem lidem, pokud přijmou odpovědnost členství, užívat jejich služeb. Všem bez genderové, sociální, rasové, politické či náboženské diskriminace. (ICA, 1995)

Každý člen má právo z družstva svobodně odejít. Aby však družstvo bylo životaschopné, musí umět tomuto předcházet a naopak se snažit svoje řady o další členy rozšířit. To zásadní však u tohoto bodu je, že družstva jsou otevřena lidem jakéhokoli pohlaví, víry a sociálního statusu.

2. Demokratické řízení družstva jeho členy

Družstva jsou demokratické organizace ovládané jejich členy, kteří se na řízení aktivně účastní rozhodováním a vytvářením konkrétních politik. Muži a ženy, kteří jsou zvoleni do vedoucích pozic, jsou zodpovědní všem členům družstva. Všichni členové mají rovné volební právo (jeden člen – jeden hlas). (ICA, 1995)

Je velice obtížné až skoro nemožné pro jakoukoli skupinu jednotlivců, obzvlášť pokud má hodně členů, řídit družstvo anarchisticky, společně bez vedení. Proto demokraticky volí své zástupce do vedoucích pozic. Nemůžeme ale tvrdit, že by tímto jednotliví členové moc ztráceli. Pořád můžou kohokoli z vedení odvolat, základní směřování družstva také stanovují všichni společně. (ILO, 2005)

3. Ekonomická spoluúčast členů družstva

Členové spravedlivě (za demokratické kontroly) přispívají k celkovému kapitálu svého družstva. Minimálně část svého kapitálu dávají ve prospěch společného. Členové za

vložený kapitál dostávají jen malé (pokud vůbec nějaké) finanční kompenzace. Přebytky alokují na jakýkoli z následujících účelů: rozvoj družstva, nastavení finančních rezerv, rozdělení mezi členy proporčně podle objemu jejich transakcí s družstvem, podpora ostatních aktivit družstvem schválených. (ICA, 1995)

U tohoto bodu je zásadní si uvědomit, že družstva existují primárně pro své členy, ne aby generovala zisk. Tudiž není nic špatného na tom nemít zisk žádný, naopak to může ukazovat to, že členové družstva užívají jeho služeb za nejnižší možnou cenu. (Birchall, 2004)

4. Autonomie a nezávislost

Družstva jsou autonomní (samosprávné) organizace kontrolované svými členy. Pokud nějakým způsobem spolupracují s jinými organizacemi včetně např. úřadů či navyšují kapitál zvenčí, musí tak činit za podmínek, které zaručují demokratickou kontrolu jejich členy a zachovávají družstevní autonomii. (ICA, 1995)

Tento bod je důležitý zejména ve spojitosti s bývalými státy SSSR a, jak si ukážeme dále, také v Africe. Tam často bývá podpora družstev vládní politikou a tato družstva pak jsou družstva jen názvem.

5. Vzdělávání, školení a informace

Družstva poskytují vzdělání a školení svým členům, voleným představitelům, manažerům a zaměstnancům, aby mohli efektivně přispívat rozvoji jejich družstva. Informují také veřejnost o povaze a výhodách družstevnictví (spolupráce). (ICA, 1995)

Neméně důležitý bod, kterému se budu více věnovat ve třetí kapitole. Častým důvodem neúspěchu družstev v rozvojových zemích totiž bývá neschopnost jeho členů ho vést. (Birchall, 2004) Tito lidé nejsou většinou školenými manažery, proto podpora vzdělání členů je pro družstvo klíčová.

6. Spolupráce mezi družstvy

Družstva slouží svým členům nejefektivněji a nejvíce posilují družstevnické hnutí skrze spolupráci na lokální, regionální i mezinárodní úrovni. (ICA, 1995)

Spojení a vytvoření prospěšného celku totiž funguje nejen mezi jednotlivci, ale i mezi družstvy samotnými. Spoluprací mezi družstvy (sekundární družstevnictví) se můžou výhody, které nabízí družstevnictví primární, dále rozšiřovat.

7. Zájem o komunitu

Družstva se snaží o udržitelný rozvoj svých komunit skrze politiky schválené svými členy. (ICA, 1995)

Družstva vždy náleží k nějaké komunitě, využívají například její infrastrukturu, služby apod. Logicky tedy vzniká odpovědnost družstva vůči komunitě. Samozřejmě je pak na členech samotných, kolik zdrojů věnují na rozvoj komunity, ve které působí.

1.6. Struktura a integrace družstev

Spolupráce mezi družstvy (v angličtině lépe znějící cooperation among cooperatives) je jeden ze základních principů. Vytvářením sekundárních struktur, federací, svazů, konfederací se celý systém více propojuje. Když například družstva v jednom regionu dělají rozdílnou činnost, ale přitom spolupracují, mluvíme o *horizontální integraci*. Kupříkladu zemědělská družstva můžou spolupracovat se zemědělskými družstevními bankami, za účelem získání úvěrů před sklizní. O *vertikální integraci* pak hovoříme, když spolupracují družstva ve stejném oboru. Například unie družstevních záložen může fungovat jako finanční centrum, tzn. že může dělat audity či pojišťovat úvěrová portfolia partnerské družstevní záložny (ILO, 2005). Nebo federace zemědělských družstev už se nezabývají prvotní produkcí, ale zpracováním, balením, obchodem či exportem. Jakmile tyto sekundární a terciární struktury začnou fungovat, můžeme mluvit o něčem, co už má parametry hnutí. Tyto struktury totiž hnutí dávají určitou soudružnost, a určitým způsobem i hnutí reprezentují.

I v opačném směru můžou být sekundární struktury těm primárním nápomocné. Ať už je to technická podpora, vzdělání, lobbying, či užší spolupráce s vládou a donory.

1.7 Problémy družstev a jejich kritika

Jako každá forma ekonomické organizace se i družstva potýkají s celou řadou problémů. Ačkoli jsou družstva svým uspořádáním docela vyjímečná, problémy, které je potkávají, jsou často podobné jako v klasických ziskových firmách. Dle Van der Waltovi studie (2005), která analyzovala 54 družstev v jihoafrické provincii Limpopo, nebylo 65 % z nich provozuschopných. To bylo způsobeno mnoha důvody: slabý management, nedostatečný zácvik členů, spory mezi členy a nedostatek financí (seřazeno dle důležitosti). Jako zcela zásadní faktor se ukázal být slabý management, závěry zprávy jsou však takové, že se jedná o faktor zásadní, ale sám o sobě k provozuschopnosti družstva nedostačující.

Pokud se podíváme na problematiku družstev jako nástrojů ke snižování chudoby, Birchall (2003) vidí zřejmé limity v jejich využití těmi úplně nejchudšími. Praxe podle něj nasvědčuje tomu, že družstva po svém založení mají tendence oslovovat spíše jedince se nízkými až středními příjmy, ti úplně nejchudší jsou často v družstvech zastoupeni jen v malém počtu. Proč tomu tak je, už nevysvětluje, můžeme spekulovat o malém sebeuvědomění nejchudších ve smyslu participace v organizovaných formách jako družstva. Amartya Sen by nejspíš hovořil o jejich nedostatečných *capabilities*. V další kapitole se věnuji této problematice širěji.

Birchall dále logicky rozlišuje družstevnické problémy v rozvinutých a rozvojových zemích. V těch rozvinutých vidí zásadní problém v tom, když začnou prosperující a rostoucí družstva více spoléhat na profesionální management. Tím zásadně oslabují vzájemné vztahy, které jsou družstvům vlastní, a tak se forma více přibližuje konvenčnímu byznysu. V rozvojových zemích pak vidí jako zásadní roli vlády. Ta často chápe družstva jak vlastní nástroj a neumožní jim tak být plně autonomními, čímž nesplní hned základní předpoklad pro jejich úspěšné fungování.

První komplexní kritika družstevnictví se objevuje v 70. letech, kdy jsou družstva (zejména ta většího rozsahu) častým příjemcem finančních zdrojů ze západních finančních institucí. Jsou kritizována zejména za výsledky, které vzhledem k očekávání, jež se družstvům připisovaly, nebyly adekvátní. Hlavním bodem kritiky bylo to, že ačkoli byl v té době rozkvět družstev značný, dopad na nejchudší byl diskutabilní. Řešením byla podpora zakládání družstev zvláště pro ty s nejnižšími příjmy. Praxe ukázala, že to není řešení a přináší to víc

problémů než jich řeší. Ať už je to stigmatizace nejchudších nebo to, že je to postup přímo v rozporu s jedním z družstevních principů, kterým je bez výjimek otevřené členství pro kohokoli. Podíváme-li se do současnosti, zjistíme, že aktuální kritický pohled na celé družstevnické hnutí neexistuje. Družstevnictví dnes obecně prochází určitou renesancí, a tak komplexní teoretické základy teprve průběžně. Tím můžeme částečně odůvodnit i absenci relevantních kritických pohledů.

2. Družstevnictví a chudoba

2.1 Historický vývoj vztahu družstev a chudoby

Družstva nevznikla jako nástroj ke snižování chudoby. Původní smysl byl, jak bylo zmíněno v první kapitole, sdružit jednotlivce za účelem dosažení určitých ekonomických výhod, kterých by sami dosáhnout nemohli. Nicméně byli to právě chudí, kdo přišli s družstvem jako ekonomickou formou, která jim měla pomoci překonat negativní dopady industrializace. I později v tom byla družstva v rozvinutém světě docela úspěšná. Příkladem může být jejich důležitá role v obnově poválečného Západního Německa či Japonska. Konkrétně spotřebitelská družstva v Japonsku tak mohla díky podpoře vítězných mocností vytvořit rozsáhlý distribuční systém, který byl tak důležitý v obnově válkou zdecimované země (Birchall, 2003).

V rozvojovém světě se v poválečném období odehrává rozvoj družstevnictví také. Jeho základy byly položeny už začátkem 20. století, kdy koloniální vlády zřizovaly úřady pro registraci družstev, které měly jejich rozvoj na starosti. V rozvojových zemích tak byla zakládána družstva podle evropských modelů. V době kolonialismu se zdála družstva ideální formou mezi samozásobitelskou a moderní tržní ekonomikou. I v poválečném období v nově vznikajících postkoloniálních národních státech se družstva jevila jako organizace, které můžou nahradit tradiční formy, ale které nemusí být nutně kapitalistické a připomínající koloniální minulost. V některých zemích si tak v postoji k družstevnictví braly za vzor spíše Sovětský svaz, kde však družstevnictví bylo čistě státní politikou a s původní myšlenkou družstevnictví mělo pramálo společného. I proto se Laidlaw (1978) domnívá, že 50. léta byla dobou, kdy se do družstevnictví vkládaly velké naděje, alespoň co se týče rozvoje postkoloniálního světa. Do rozvoje družstev tak v té době plynuly nemalé částky, což se dělo až do půky 80. let, kdy se prioritou staly SAPs. To samosebou přineslo řadu úspěšných družstev, spíše však těch větších a těch, která měla snadný přístup k exportu, jako např. kávová družstva v afrických zemích, mlékařská v Indii či družstva na produkci hovězího v Jižní Americe (Birchall, 2003). Ovšem nebyl to jen úspěch, který provázal poválečný rozvoj družstevnictví v rozvojových zemích. Hlavním problémem bylo, že byl až příliš rychlý. Stejně tak totiž rostla byrokracie s družstevnictvím spojená, vedení družstev se stávalo víc a víc

nepřehledným, často byla družstva jen prostředkem k tunelování vládních fondů. Družstevní principy, jako vzdělávání svých členů, byly úplně přehlíženy (Laidlaw, 1978).

V roce 1966 ILO přijalo družstevní doporučení (Co-operative Recommendations no. 127, 1966), které mělo být odpovědí na vzrůstající problémy. Volalo po pomoci vlád družstvům tak, aby zároveň družstva neztratila již tak pošramocenou nezávislost a autonomii. Jediným důsledkem tohoto opatření však bylo to, že se následně družstva najdou zodpovídala hned třem instancím (civilní správě, vládním ministrům a místním politikům) namísto původní jedné (úřad pro registraci družstev). Namísto větší nezávislosti družstev se zvýšila jejich kontrola.

V 70. letech za to družstevnictví sklízí kritiku a nutno říci, že zaslouženou. Dle UNRISD (1975) družstva splnila jen ty cíle, které jim byly naplánovány shora, reálný přínos chudým byl nulový nebo zanedbatelný. Světová banka nebyla ve své kritice tak přísná, podle ní družstva nebyla “jen špatná“, přínos spatřovala v samotné družstevní organizaci. Díky ní bylo dosaženo participace v programech rurálního rozvoje v míře, která byla při běžných rozvojových projektech nedosažitelná. Hans Münkner (1976) si všímá, že družstva jsou v té době atraktivní jen pro relativně bohaté. Munkner rozděluje obyvatele na bohaté, relativně bohaté a chudé. Chudí prý nejsou do družstevnictví zdaleka tak zapojováni jako relativně bohatí. To má podle něj ne jen negativní důsledky, jak by se mohlo zdát. Díky tomu, že takto družstva zabezpečují střední třídu, může stát ušetřené prostředky vyhradit na programy cílené přímo na chudé. OSN v té době stanovuje zvláštní meziagenturní komisi (*Committee for the Promotion and Advancement of Cooperatives*). Jejich studie Münknerovy závěry potvrzují a doporučují zakládat speciálně pro chudé.

Nejdůležitějším datem této debaty je rok 1977, kdy se v rámci ICA odehrávají tzv. konzultace expertů. V background paperu k těmto konzultacím se A. Laidlaw zabývá myšlenkou družstev pro chudé a zavrhuje je. Jedním z důvodů by byla stigmatizace a vyloučení chudých ze společností. Dále zdůrazňuje, že družstevnický systém v sobě nemá automaticky zabudovanou orientaci na chudé, je tedy nutná buď zvláštní aktivita ze stran členů či jiného faktoru z vnějšku. Dále mluví o zásadním zhoršení družstev kvůli jejich zneužívání politiky. Zároveň si však všímá i značných úspěchů, které jiné zprávy více či méně ignorovaly. Laidlaw se však nedostatkům věnuje také, družstva podle něj: necílí na chudé; mají nekvalitní management; nikdy nejsou opravdu autonomní – tj. nevznikala spontánně zdola jako svépomocné organizace; jsou sexistická – členy jsou v naprosté většině muži, pracují však za ně ženy.

Družstva se tedy potýkala v této době se značnými problémy. Musíme si však uvědomit, že družstva byla, jsou a budou primárně ekonomické organizace. To, že se od nich očekávalo něco, co třeba ani splnit nemohla, jim jde těžko vytýkat. Navíc se za kritikou formy spíš skrývala kritika špatného vedení.

K samotné kritice se pak přidaly ještě vnější okolnosti a družstva se tak v 80. letech dostávala do vážných problémů. Dluhy a orientace na SAPs nutily většinu rozvojových zemí k tomu, že deregulovaly a privatizovaly své ekonomiky. Upouštění od podpory družstev bylo jedním z prvních logických kroků, v konečném důsledku to bylo nejspíš dobře. Bez podpory velká část nefunkčních družstev zanikla, část jich nějakým způsobem přežívala dál, ale prosperovat začala jen ta “nejzdravější“. S pomocí ICA tak v mnoha rozvojových zemích probíhají právní úpravy, které družstvům zaručují nezávislost a autonomii. Konečně tak byla družstva taková, jaká měla být už od počátku - nezávislá. S pomocí od státu či mezinárodních organizací se sice počítalo i do budoucna, pravidlem však bylo, že tato pomoc byla jen v začátku a byla dočasná. Spolu s těmito změnami probíhaly v této době i změny v samotném přístupu k rozvoji. Nové rozvojové paradigma kladlo důraz na participaci a *bottom-up* přístup, který víc než jakýkoli jiný byl v souladu s tím, jak byla družstva od počátku zakládána. Nejlépe byla tato skutečnost popsána Hansem Münknerem v jeho obrácené definici družstva, kde říká:

Je zavádějící říkat, že družstva mají členy. Jsou to naopak členové, kdo mají družstva. Družstva samotná chudým nepomáhají, ale spolupráci, sdílením svých zdrojů, podřízení se skupinové disciplíně a pochopením toho, že je nutné vyvažovat svůj osobní zájem s ohledem k ostatním (komunitě), je možné vyřešit určité problémy chudých cestou organizované svépomoci lépe, než když je na to člověk sám. (Münkner, 2001)

2.2 Družstva a Rozvojové cíle tisíciletí

Dostáváme se tedy do současnosti, kdy hlavním pojmem spojeným s chudobou jsou Rozvojové cíle tisíciletí. Ty již stojí na základech nového přístupu k rozvoji, nesledují tedy chudobu jen jako materiální deprivaci, ale chápou ji jako multidimenzionální problém, který zahrnuje nedostatečné vzdělání, zdravotní péči, přístup k pitné vodě, odpovídající bydlení atp. Jinými slovy vnímají chudobu jako nedostatek základních prostředků k vedení

plnohodnotného života. Zároveň je to také soubor podmínek k takovému životu, jako je udržitelnost životního prostředí nebo genderová spravedlnost. Můžeme tedy tvrdit, že MDGs jsou postaveny na základních hodnotách svobody, rovnosti, tolerance a sdílené odpovědnosti. V tomto teoretickém základu vidíme podobnost se základními principy družstevnictví. Na první pohled se to může zdát jen jako abstraktní koncept, nicméně jak tyto družstevní principy, tak MDGs vycházejí z ekonomických, sociálních a kulturních práv zakotvených ve Všeobecné deklaraci lidských práv. Birchall (2004) se proto domnívá, že MDGs nejsou jen zbožná přání, ale požadovaná práva, jejichž plnění není charita, ale povinnost, za kterou je každý, jako občan, zodpovědný. Easterly (2006) je naopak v otázce odpovědnosti opatrnější, podle něj je to spíše abstraktní pojem a ke skutečné odpovědnosti za případné nesplnění cílů se těžko někdo přihlásí.

4 roky před slibovaným datem splnění rozvojových cílů situace nevypadá příliš dobře. V absolutních číslech chudých ubývá, ale tento údaj je zkreslený rychlým vzestupem Číny. Region subsaharské Afriky, kterému se budu výhradně věnovat, vykazuje slabý procentuální úbytek chudých. V roce 1990 žilo v regionu 58 % lidí s příjmem nižším než 1,25 dolaru na den. O patnáct let později, v roce 2005, to bylo 51 % (OSN, 2010). Aktuální data můžeme jen odhadovat, ale vzhledem k vysokému přirozenému přírůstku v této oblasti to nebude příznivější číslo. Dle statistiků tímto tempem nesplní MDGs týkající se chudoby do roku 2147 (Birchall, 2004). A právě v tomto okamžiku vyvstává otázka, jestli vůbec a jak může družstevnictví nápomocné k rychlejšímu snižování chudoby. Představme si tedy všechny rozvojové cíle a možnosti družstevnictví přispívat k jejich plnění.

První cíl se týká odstranění extrémní chudoby a hladu. Podle OSN a jiných mezivládních organizací chudoba znamená stav, kdy domácnosti či jednotlivci nemají aktuálně dostatek prostředků k naplnění svých základních potřeb. V tomto ohledu družstva dělají to, k čemu byla vytvořena. Jsou to primárně ekonomické subjekty vytvářející příjem pro své členy. Je nutné si však uvědomit komplexnost pojmu chudoba. Absolutní chudobu měříme již zmíněnou hranicí chudoby. Neméně je důležitá je ale i chudoba relativní, související s nerovností. Nerovnost v rozdělení příjmů je totiž velice důležitým ukazatelem, který nám hodně napoví o bohatství nejchudších. Proto je snižování chudoby rychlejší tam, kde je ekonomický růst "spravedlivý". Je-li totiž nerovnost nízká, prospěch z ekonomického růstu je ve větší míře sdílen chudými. V tomto aspektu má družstevnictví konkurenční výhodu před jinými ekonomickými formami, protože přebytky hospodaření nezíská pouze vedení, ale všichni členové družstva, což je bezesporu spravedlivější.

Druhý cíl je zaměřený na dosažení základního vzdělání pro všechny a měří se poměrem zapsaných ke studiu na základní škole. V subsaharské Africe je toto číslo 76 % (OSN, 2010), posun kupředu je značný (58 % v roce 1999), nicméně ze všech rozvojových regionů je na tom subsaharská Afrika stále nejhůře. Důležitější ukazatel je však ten, který nám říká, kolik dětí školu dokončilo. To je zhruba pouhá třetina. Důvodů, proč tomu tak je, je hned několik. Tím hlavním je chudoba obecně, domácnosti nemají dostatek peněz na to, aby dětem zaplatily školné a další výdaje se školou spojené (uniformy, učebnice). Dále pak děti samotné často taky musí pracovat, s jejich příjmem nebo alespoň pomocí se počítá. K tomu připočteme nízké státní rozpočty v rozvojových zemích, které nezaručují dostupnost ani kvalitu vzdělání. Přitom vzdělání přímo či nepřímo ovlivňuje další důležité aspekty jako zdraví, efektivitu práce atp. V tomto ohledu je přínos družstev dvojnásobný. Družstva samozřejmě nejsou přímým poskytovatelem základního vzdělání, nicméně tam, kde školy chybí, může družstvo použít své zdroje k podpoře či přímo výstavbě škol nových a tím tak suplovat roli místní vlády. Poslední z družstevnických principů také mluví o zájmu a přínosu družstva pro komunitu, podpora všeobecného vzdělání může být toho příkladem. Větší potenciál však družstva mají ve vzdělávání dospělých. Tomu se přímo věnuje pátý družstevní princip, který hovoří o vzdělání poskytovaném svým členům tak, aby mohli efektivněji přispívat k rozvoji družstva. Nepřímo pak družstva rozšiřují možnosti vzdělání tím, že zvyšují příjmy svých členů, kteří si pak můžou dovolit, aby jejich děti školu dokončili.

Třetí cíl se týká podpory žen a rovnosti pohlaví. Jednak je to cíl důležitý sám o sobě, má však také zásadní důsledky. S větší rovností pohlaví, případně s dosažením vyšších příjmů u žen můžeme očekávat i nižší dětskou úmrtnost nebo kontrolu porodnosti. V otázce rovnosti pohlaví hovoří první družstevní princip jasně. Družstva jsou otevřená všem bez rozdílu. V realitě rozvojových zemí však situace může být trochu jiná. Obvykle jen jeden ze členů domácnosti může být členem družstva, v drtivé většině to bývá muž. To je typický příklad zemědělských družstev. Ženy pak mají jedinou možnost a to zakládat si svá družstva. Což se i děje, jak si ukážeme v třetí kapitole.

Čtvrtý cíl si dává za úkol snížit dětskou mortalitu a klidně ho můžeme spojit s pátým cílem, který hovoří o zlepšování zdraví matek. Stejně jako školství je zdravotnictví v rozvojových zemích silně podfinancováno, vlády na něj málokdy dávají víc než 3 % svých již tak malých rozpočtů (Birchall, 2004). O přístupu chudých ke zdravotní péči a rozdíly mezi městským a venkovským prostředím ani nemluvě. Vliv družstev na zdraví dětí a jejich matek můžeme popsat buď jako nepřímý, jelikož družstva nejsou zdravotnické organizace nebo ani zástupci místních vlád. Nicméně dávají možnost lidem zvýšit své příjmy, zajistit

odpovídající práci, lepší bydlení či si jen půjčit peníze. To všechno může mít vliv na zdraví. V minulosti byla situace jiná, v zemích jako Kanada či Japonsko před zavedením komplexního zdravotního systému tuto roli zastávala družstva. Dnes fungují tato zdravotní družstva v Indii či na Srí Lance. Stejně tak i větší víceúčelová družstva zajišťují své vlastní nemocnice ve venkovských oblastech (Birchall, 2004)

Šestý cíl hovoří o zastavení a zvrácení procesu šíření chorob jako HIV/AIDS, malárie a dalších. Čísla o počtu nemocných sice klesají, ale stále jsou nesmírně vysoká. 33 milionů lidí žije s HIV, 2 miliony jich ročně umírá (UN, 2010). Připočteme k tomu ostatní pandemické choroby jako tuberkulózu a malárii. Důsledky šíření těchto nemocí jsou, zejména pro region subsaharské Afriky, zničující. Většina umírajících jsou totiž mladí produktivní lidé a to rozhodně už tak slabým ekonomikám nepomáhá. Jak mohou družstva přispět k eradikaci těchto nemocí? Dnes víme, že i když stále nemáme účinný lék, dá se jejich šíření zásadně zpomalit. Veřejná zdravotní osvěta a následná prevence mají nezměrný význam, i když jejich výsledky nepřichází tak rychle. Easterly (2006) spatřuje zásadní problém pokračujícího šíření AIDS právě v prevenci, které bylo v minulosti věnováno značně menší úsilí než samotnému hledání účinného léku. V Asii situace není tak palčivá jako v subsaharské Africe, nicméně i tam umírá každoročně kvůli AIDS přes 300 000 lidí (UN, 2010). Družstevnictví však je v Asii velice rozšířené, ICA působí ve 22 zemích, kde existuje dalších 53 zastřešujících družstevnických organizací, přes 500 milionů lidí je členy. To je obrovská síť lidí, které může být postaven systém zdravotní péče. V Indii takto například funguje 181 nemocničních družstev a 50 družstevních vzdělávacích projektů zvyšujících povědomí o zdraví (Singh, 2004). Tudíž zde je určitě potenciál, který se dá využít, ICA může celosvětově dosáhnout podobnými programy na víc než 760 milionů lidí ve skoro 100 zemích světa. Navíc existují možnosti mikropojištění proti nemocem, ty jsou rozšířené zejména v Latinské Americe, ale i v subsaharské Africe začínají být dostupné. V Ghaně pak například úspěšně fungují družstevní lékárny, v Beninu dokonce celé kliniky, v Keni a Jižní Africe působí družstva, která se zaměřují přímo na péči pro nemocné AIDS. Dá se očekávat, že tento sektor bude nadále růst a zároveň může být prospěšný zvyšováním zaměstnaností žen (Birchall, 2004).

Sedmý cíl je obecně zaměřen na udržitelné životní prostředí. Má tři podcíle: zařadit principy udržitelného rozvoje do politik jednotlivých států a předejít tak ztrátě přírodních zdrojů, snížit na polovinu počet lidí bez přístupu k pitné vodě a zlepšit životní podmínky alespoň 100 milionu lidí žijících ve slumech. Přelovování, půdní eroze, klimatické změny – to jsou jen některé z mnoha problémů životního prostředí. Jejich důsledky jsou citelné zvláště v rozvojových zemích. Až 900 milionů chudých ve venkovských oblastech je závislých na

přírodních zdrojích, jejich degradace pak ovlivňuje kupříkladu výši jejich příjmů. Též šoky způsobené klimatickými změnami mohou snadno celé masy lidí uvrhnout do chudoby. Druhý podcíl řeší nedostupnost pitné vody. Ve venkovských oblastech je to často problém spojený s genderovou nerovností, jsou to v naprosté většině případů ženy, kdo musí strávit i několik hodin zajišťováním vody pro domácnost. V řešení těchto problémů v rozvojových zemích je zásadní úzká spolupráce s komunitou. Dříve to spíš fungovalo tak, že státem poskytovaná zařízení (např. pumpy) neměla domyšlenou následnou údržbu, a tak po čase docházelo k jejich znehodnocení. Proto je důležitá ona spolupráce místních obyvatel, aby se ve vlastním zájmu staraly o své vodní zdroje. V Pobřeží Slonoviny tak dnes v rámci vládního programu vodních zdrojů existují tzv. community water groups, které mají na starosti 13 500 vodních zdrojů po celé zemi, což zásadně prodloužilo jejich provozuschopnost (WB, 2001 in: Birchall, 2004). Dalším problémem je nedostatek vody ve městech, urbanizace probíhá taky rychle, že stávající systémy poptávku po vodě nestačí pokrývat. V 90. letech proto byla OSN podporována privatizace vodárenského sektoru, která by měla zaručit dostupnost vody a v tomto ohledu nahradit nefungující roli státu. Výsledky však nebyly úplně nejlepší, poplatky za užívání vodního zdroje byly příliš vysoké a nejchudší byli z distribuce tímto vyloučeni. Dle OSN je tedy nejlepší, aby tyto služby zajišťovaly komunity s lokálními firmami, přičemž stát zajistí potřebnou infrastrukturu. Tady se pak otevírá pole působnosti pro tzv. water cooperatives, družstva, která se specializují na dodávku vody. Třetí podcíl se zaměřuje na obyvatele slumů a chce minimálně 100 milionů z nich zlepšit životní podmínky. Problémy se kterými se slumy potýkají jsou např. přelidnění, nedostačující bydlení, chybějící kanalizace či nedostupnost nezávadné vody. Z toho pak vyplývá jednoduché šíření nemocí a vysoká dětská úmrtnost. S subsaharské Africe stále se situace zlepšuje jen velmi pomalu. V roce 1990 ve slumech žilo 70 % městské populace, o 20 let později je to 62 %. Podle Birchalla (2004) nejlepší cestou, jak můžou zlepšit svou situaci, je utvářením sousedských asociací, organizovaných skupin, které jednak snadněji získají právní nárok na půdu a za druhé můžou snadněji komunikovat s místní vládou a donutit ji k poskytnutí nezbytných služeb. V rozvinutém světě a dokonce i u nás běžně existují bytová družstva, z rozvojových zemí příliš takových případů není.

Poslední rozvojový cíl je zaměřený na vytvoření globálního partnerství pro rozvoj. Toto partnerství má stále mnoho překážek, se kterými rozvojové země nemůžou nic dělat. Ať už to jsou cla, dotace nebo patenty, které omezují volné šíření technologií. Přínos družstev je ve snaze tyto vztahy měnit a to například díky férovému obchodu. Družstva totiž najdeme na obou koncích fairtradového řetězce. V Anglii je jedním z největších distributorů fairtradových

výrobní práve Cooperative Group, největší anglické spotřební družstvo. Na straně fairtradových producentů v rozvojových zemích také najdeme velké množství družstev. Družstevnictví samotné totiž má díky svým principům k etickému a spravedlivému obchodu velice blízko.

Prošli jsme tedy všemy rozvojovými cíli a naznačili možnosti družstevnictví v jejich dosahování. Jaký je ale postoj samotné OSN k družstevnictví v posledních letech? Kofi Annan ve svém projevu k Mezinárodnímu dni družstevnictví označil družstva jako modelový příklad svépomoci a solidarity a jejich přínos jako unikátní a neocenitelný. Též je zmínil jako klíčového partnera OSN (OSN, 2003). Když se pak ale podíváme do MDG Reportu či Human Development Reportu za poslední rok, najdeme o družstevnictví jen jednu nedůležitou zmínku, ačkoli agentury jako ILO nebo FAO s družstevnickým hnutím poměrně intenzivně spolupracují.

3. Družstevnictví v subsaharské Africe

Moderní družstevnictví v subsaharské Africe není původním jevem, jeho počátky nacházíme v Evropě v druhé polovině devatenáctého století, jak jsem zmínil v první kapitole. Jeho počátky v Africe jsou spojeny s koloniálním obdobím, kdy byla evropskými mocnostmi družstva zaváděna. Od začátku proto byla vnímána jako cizí element. Můžeme tedy říct, že družstevnictví sem bylo importováno, nevzniklo spontánně “zespod“, jak je pro něj přirozené, bylo spíše produktem koloniálního sociálního a ekonomického inženýrství. Neexistovalo žádné pojítko s předkoloniální minulostí a s tradičním obchodními systémy. Přitom jsou popsány fungující systémy jako *idir* v Etiopii, *tontines* v celé západní Africe, *stokvels* v JAR, které fungovaly na podobných principech a do kterých byla vždy zapojena velká část obyvatel. Je nutné také zmínit fakt, že v zemích které měly jen krátkou nebo žádnou koloniální zkušenost, jako Libérie či Etiopie, se moderní družstevnictví také nevyvinulo z tradičních systémů, ale bylo spíše výsledkem konkrétních vládních politik, které se inspirovaly příklady ze zahraničí. Dnes víme, že současná družstva nejlépe prosperují tam, kde jsou postaveny na shodných hodnotách, na kterých fungovaly tyto předkoloniální systémy. Je proto velice důležité rozumět tomu, jak byla v zemích subsaharské Afriky družstva zaváděna, s jakým myšlenkovým pozadím a zda respektovala sociální a ekonomické tradice v tom konkrétním regionu.

3.1 Družstevní tradice

Nejlepší ale také nejzdlouhavější by bylo rozebrat počátky družstevnictví v subsaharské Africe podle jednotlivých kolonizujících zemí, nicméně i přes rozdíly v jejich zavádění můžeme najít pět styčných bodů, pět tradic či zvyklostí, které ovlivňovaly jejich rozvoj. Wanayama (2005) je nazývá tradice jednotného modelu, tradice sociální ekonomiky, tradice sociálního hnutí, výrobní tradice a tradice *sui generis*. Samozřejmě družstevnický sektor v afrických zemích nečerpal jen z jedné tradice, často se jich ve stejnou dobu hned několik překrývá.

Tradici *jednotného modelu* můžeme pozorovat v souvislosti s Velkou Británií a jejími snahami vytvořit jednotný družstevnický systém jak doma, tak ve svých koloniích. Protagonisté tohoto modelu si to představovali jako několikaúrovňový systém s primárními družstvy vespod a jedním vrcholovým orgánem nahoře. Mezi tím je pak prostor pro

sekundární společnosti jako například různé svazy či sdružení, které zajišťují jak horizontální, tak vertikální propojení celého systému. Společným jmenovatelem tohoto modelu je právní forma družstev.

V tradici *sociální ekonomiky*, která je patrná zejména ve frankofonních zemích, je družstvo jen jednou z mnoha právních či institucionálních entit, které spojují lidi dohromady za účelem dosažení nějakých ekonomických a sociálních cílů. Sdružení, asociace či nadace jsou svým způsobem podobné a mohou plnit stejné cíle jako družstva. V tradici *sociální ekonomiky* tak není spojení ekonomických a sociálních cílů pouze předností družstevní formy, ale je vlastní i výše zmíněným formám kolektivního působení.

Tradice *sociálního hnutí* se od předchozích dvou zásadně liší. Ústřední roli zde hraje nějaká zájmová skupina či už fungující sociální organizace jako odbory, sdružení žen či farmářů. Družstva tu nahrazují právě tyto formy a jsou tak pouhým *nástrojem* kolektivní akce. Belgický družstevní systém je například úzce spjat s touto tradicí a silně ovlivnil družstevnickou praxi v regionu střední Afriky.

Výrobní tradice chápe družstva víceméně jen jako ekonomického prostředníka pro zemědělce a jejich produkty. Družstva jsou tedy funkčním nástrojem jednotlivců či domácností podnikajících v zemědělství a pomáhají jim především dostat jejich produkty na trh. Ekonomická role družstev je v této tradici chápána jako odrazový můstek k dosažení sociálních cílů. Typickou je tato tradice pro portugalské družstevnictví i jejich rozvojové strategie v Africe.

Tyto čtyři nastíněné družstevní tradice byly povětšinou do Afriky importovány zvnějšku koloniálními agenturami. Pouze tyto však nemůžou pokrýt celé spektrum afrického družstevnictví. Pod pojmem tradice *sui generis*, tedy tradice svého druhu, chápeme tradici vlastní, původní. To je případ samozřejmě zemí, které kolonizovány buď nebyly a nebo tomu tak bylo jen na krátkou dobu, mluvíme tedy zejména o Etiopii, Libérii, Sierra Leone a Egyptu. V těchto zemích bylo družstevnictví zaváděno místními agenturami, které často experimentovaly se směsí vypůjčených a vlastních nápadů, které museli nějakým způsobem reagovat na specifické podmínky a socioekonomické problémy dané země.

3.2 Africké družstevnictví v době kolonialismu 20. století

Jak už jsem předeslal dříve, družstva v Africe jsou ve většině produktem vnějšího (tj. koloniálního) sociálně-ekonomického inženýrství, nebylo tomu tak ale vždy. Otázkou je, za jakých podmínek ke vzniku družstev docházelo. Můžeme totiž říci, že se situace lišila s každou zemí a s každým kolonizátorem.

Podle Kabugy (2005) by v anglofonních koloniích družstva tak brzy nevznikala, nebýt britského kořistnického způsobu pěstování tržních plodin na vývoz. Obchod s nimi byl často v područí jen několika málo rodinných firem. Zkrze prostředníky tyto firmy kupovaly plodiny, které následně zpracovávaly a vyvážely do Evropy. Role farmářů se tak týkala jen samotné produkce, za kterou byli ještě mizerně placeni oněmi prostředíky. Právě na protest proti tomuto systému vznikala první družstva v anglofonní Africe. Úplně první družstva tak vznikla v Ugandě v roce 1913, kdy se pár farmářů rozhodlo obchodovat společně. Brzy byli následováni dalšími a tak z pěti takovýchto skupin vzniká v roce 1920 *Buganda Growers Association*, ze které se později stává *The Uganda Cooperative Society*. Cílem tohoto družstva bylo produkovat bavlnu a určitým způsobem reprezentovat hlas farmářů vůči vládě.

Podobně byla v roce 1925 v Tanzanii založena *Native Farmers Association*, vůbec první domorodá asociace afrických producentů kávy. Ta zase vznikla v rámci odporu vůči evropskému monopolu na produkci a vývoz kávy (ILO, 2005).

V Ghaně šlo o jinou plodinu, export kakaa byl (a stále je) velice významnou položkou ve státních příjmech. Ve dvacátých letech ghanští farmáři zjišťují, že je pro ně výhodnější spolupracovat jak v péči o, na pěstování náročné, kakovníky, tak v rámci vyjednávání o vlastnická práva na půdu. Export však byl stále ovládán evropskými firmami, které zároveň i určovaly cenu kakaa na trzích. Strategie ghanských družstev byla taková, že na určitou dobu stáhly své kako z trhů, čímž se jim i přes malý vliv podařilo cenu kakaa dočasně zvýšit. Organizovaní ghaňané se tak stali pro britskou nadvládu jistou hrozbou, a tak koloniálnímu vedení nezbývalo, než vzít družstva na zřetel a nějakým způsobem je v systému produkce začlenit. Naštěstí si k takovému postupu vzali příklad z Indie, kde bylo Brity družstevnictví podporováno od začátku 20. století. Základem bylo podle Münknera (1989) vytvořit autonomní, samostatná družstva, kterým vládní agentury pomáhaly hlavně ze začátku, později už pak jen například s technickým know-how. Později ve třicátých a čtyřicátých letech bylo vytvořeny další institucionální orgány (*Cooperative Societies Ordinances, Departments of Cooperative Development*), které pak o družstvech informovaly, zaváděly je

či jim pomáhaly s konkrétními problémy. To všechno ale za přísného dodržování mezinárodně uznávaných družstevních principů, o kterých jsem se zmiňoval v první kapitole.

Na rozdíl od Velké Británie zvolila Francie cestu zásahů do organizace a administrace místních struktur. Například v Alžírsku tak byla koncem 19. století založena mezikomunitní obilná banka, jejíž účelem bylo předcházet nedostatku potravin a hladomorům. Zákon z roku 1893 pak dal tomuto postupu legislativní rámec a z obilných bank se staly tzv. *native provident societies*, které pak byly po zkušenosti z Alžírska a Tunisu rozšířeny do celé Francouzské Západní Afriky. Tyto *native provident societies* měly hned několik úkolů: udržovat stálé zásoby určitých zemědělských produktů, zásobovat farmy nástroji a nářadím, zpracovávat zemědělské produkty, sloužit jako pojistka proti pohromám či poskytovat půjčky. Pokud původní družstevnická metoda byla podporovat a rozvíjet tradiční autonomní způsoby skrze spolupráci, Francouzi šli radši cestou systémovosti a byrokracie. Nutno dodat, že i mimo tento systém paralelně existovala autonomní družstva. Právě ta po druhé světové válce mohla díky legislativním úpravám rozšířit své pole působnosti i dál, nicméně jednoduché to nebylo. Francouzi se o družstva víceméně nezajímali ve smyslu jejich podpory či zakládání, ačkoli různých agentur, které to mohly mít ve své agendě, bylo hned několik.

V Belgickém Kongu stejně tak jako na území dříve známém jako Rwanda-Urundi mohli domorodí obyvatelé zakládat svá vlastní družstva od dvacátých let 20. století. Díky liberálnímu právnímu rámci belgické správy se však otevřel prostor pro poloveřejné společnosti zvané koloniální družstva, které vytvářely jak příjem pro zavedenou kmenovou administrativu, tak určité benefity pro místní populaci. Tento hybridní systém se částečně podobal veřejným družstevním společnostem, které byly běžně zakládány v belgických městech (Lambert, 1963). Ve Střední Africe byla tato družstva zapojena v širokém spektru činností od produkce mléčných výrobků, přes výstavbu až po tzv. kmenový průmysl (hrnčířství, lisování oleje). Jelikož se však tato družstva často dostávala do obchodních sporů se soukromými evropskými společnostmi, byl celý systém ve 40. letech zrevidován. Po druhé světové válce tak belgická koloniální správa začala podporovat vznik domorodých družstev jakožto nástroje sociální a vzdělávací politiky. Byly také vytvořeny zvláštní družstevní oddělení v rámci jak národní tak lokální správy. Guvernéři jednotlivých oblastí byli přímo zodpovědní za vytváření rozvojových družstevních strategií. Oni byli ti, kdo registrovali nová družstva, navíc také dohlíželi a případně upravovali výši peněz, která družstva vyplácela svým členům za jejich produkty. Stejně tak jmenovali kontrolory, vzdělávací komise či poradní orgány pro družstva. Tento paternalistický přístup je pro bývalé belgické kolonie typický.

Lusofonní africké země – Angola, Kapverdy, Guinea-Bissau, Mozambik a Svatý Tomáš – získaly nezávislost až v roce 1975. Do té doby to byly portugalské kolonie se zvláštním správním systémem. Ačkoli právní rámec s družstvy počítal již od roku 1888, portugalská vláda a zejména pak režim mezi roky 1928 – 1974 nebyl pro družstevní rozvoj vůbec příznivý, jelikož vlastně negoval základní principy, na kterých družstevnictví stojí – demokracie, svoboda sdružování a autonomie. Portugalsko té doby je stát s ekonomickými a sociálními strukturami pod palcem státních korporací, kterým jsou tak podřízeny veškeré formy občanské společnosti, včetně družstev. Postupem času se navíc i relativně liberální družstevní legislativa stala více restriktivní. V praxi to vypadalo tak, že družstva byla jen prodlouženou rukou státních korporací na angolském či mozambickém venkově. Kvůli státním intervencím a určitému státnímu *kvazimonopolu* se mohla družstva vyvinout jen právě z velkých zemědělských firem. Ty pak obstarávaly zejména produkci polodin na vývoz jako např. káva, bavlna či banány.

Jak už jsme zmiňoval dříve, ne všechny africké státy mají koloniální minulost, která by specifickým způsobem ovlivnila jejich přístup k družstevnímu rozvoji. To nicméně neznamená, že se v těchto státech družstevní myšlenky neobjevují před obdobím, kdy většina afrických států získala nezávislost. V JAR se například družstevní tradice datuje do dvacátých let 20. století, kdy byl vytvořen první legislativní rámec pro existenci družstev. Ten počítal se dvěma typy družstev, zemědělskými a obchodními. Jen v lehce pozměněné formě to takto funguje dodnes. Jan Theron (2005) rozlišuje dva základní zdroje družstevní tradice v JAR. Jednak družstevnictví v té době těžilo z vládních politik na podporu bílých farmářů. Druhým zdrojem pak bylo afrikánské národní hnutí, pro které byla podpora družstevnictví určitou formou *empoweringu* nejchudších afrikánců. V Namibii pak byla situace velice podobná, navíc díky nařízení z roku 1946 mohla jihoafrická družstva fungovat v Namibii a naopak, což platí i do dnes.

Obecně můžeme tvrdit, že ačkoli v samotných koloniálních velmocech byla družstva uznávanou socioekonomickou formou či způsobem organizace, v samotných koloniích tomu tak bylo jen vyjimečně. Družstva byla brána jako nástroj ekonomických a sociálních politik státu, navíc samotné členství v družstvu bylo málokdy výsledkem individuální motivace, spíše to byla cesta jak se vyhnout potížím s koloniální správou nebo například pro farmáře jediná možnost, jak dostat své výpěstky na trh. Členové družstev tak těžko mohli sebe sama chápat jako vlastníky družstva. K čemu pak jsou družstva, když jejich členy nejsou *družstevníci* (nebo lépe anglicky *co-operators*).

3.3 Postkoloniální období

I v období dekolonizace si družstevnictví drží přízeň politiků, někde se dostává dokonce na přední pozice politické agendy. Nicméně celý družstevnický systém a přístup k němu zůstává prakticky nezměněn. Tak jako v čase kolonialismu převládají především vládou kontrolovaná družstva, ale i v rámci tohoto systému můžeme najít jisté pokusy s družstevnictvím dále experimentovat. V tomto období prozkoumávání družstevnických možností je dle Develtera (1994) možné spatřit několik rysů, které více či méně významně ovlivnily současnou podobu afrického družstevnictví.

Jednalo se jednak o zintenzivnění vládních zásahů do družstevního rozvoje. To byl oblíbený postup populisticko-nacionálních vlád, které viděly určitý potenciál družstev v mobilizaci místních lidských zdrojů k tomu, aby naplnily prázdné státní kasy.

Dalším rysem, typickým pro země jako Senegal, Tanzánie nebo Uganda, byla plná důvěra vládních činitelů v družstva a v jejich ústřední roli v rojových strategiích. A tak byla družstva doslova vzývána levicovými státníky pro jejich podíl na budování *vesnického socialismu* (Senghorův Senegal), resp. *afrického socialismu* (Nyerereho Tanzánie). Díky důvěře se s nimi také zvlášť zacházelo, často měla monopol na produkci, zpracování nebo obchod s různými produkty. To byl příklad Ugandy a Tanzánie, kde zpracování kávy a bavlny bylo výhradně v rukou družstev. Vláda pak zakládala obchodní komise, které měly na starosti vývoz a družstva se v podstatě stala jejich pouhými zprostředkovateli.

Vlády mnoha dalších afrických zemí udělaly změny ve svých politikách družstevního rozvoje ve smyslu odklonu od pobídek a stimulů k politice donucování. Družstevní sektor tak opět ztratil svůj dobrovolný charakter a stal se předmětem politických či ideologických imperativů.

Pokud družstva byla za doby kolonialismu nástrojem koloniálních mocností, tak můžeme tvrdit, že se v éře dekolonizace staly stejným nástrojem, jen v rukou jiných vlád. Už během 80. let se však situace pomalu mění. To souvisí zejména s větším vlivem mezinárodních institucí jako ILO nebo ICA, které si uvědomovaly, že dosažení družstevních ideálů je možné jen se změnou přístupu k nim. To samozřejmě souviselo i s hlavním rozvojovým paradigmatem té doby, které dávalo největší důraz participativnímu rozvoji. I díky těmto vlivům přestával být družstevní rozvoj považován za pouhý vládní sociálně-ekonomický nástroj, ale spíše nástroj vhodný k uspokojování základních životních potřeb nejchudších, resp. ke snižování chudoby. Což byla oprávněná myšlenka, neboť samotná

družstevní forma se nejvíce blížila tradičnímu předkoloniálnímu uspořádání, zejména na venkově.

Pokud budeme tvrdit, že družstevník, resp. člen družstva, byl v období kolonialismu v podstatě státním zaměstnancem a v době postkoloniální víceméně taky, tak s rostoucí družstevní autonomií v 80. a 90. letech se měnila právě i pozice samotného člena. Ten se konečně stával plnohodnotným členem svého družstva, se všemi právy i povinnostmi, které k tomu patřily.

Tato nová dynamika v družstevnictví však neznamenal jeho úplné znovuzrození. Koloniální družstevní tradice a z ní vzniklé modely, které jsme si výše představili, úplně nezmizely. Přežily spíš ve formě organizace, politik a všeobecné družstevní kultury.

3.4 Africké družstevnictví v 21. století

Jak je z předchozích řádků patrné, politické poměry v subsaharské Africe v druhé polovině 20. století nebyly pro družstevnictví úplně příznivé. Ačkoli neúspěch velkého počtu družstev lze zdůvodnit špatným managementem či jinými vnitřními vlivy, tou hlavní příčinou byly právě nevhodné vnější podmínky. Většina družstev, jak trefně říká Develtere (2008), byla jen podvodným derivátem koloniálního dědictví. Nicméně i přesto se teoretické základy pro moderní africké družstevnictví nedají brát odnikud jinud. Hussi (1993) zdůrazňuje fakt, že i přes všechny strasti, kterými družstevnictví v Africe procházelo, je stále družstvo preferovanou formou organizace a možná dokonce jedinou formou, která je zejména venkovskému obyvatelstvu blízká.

3.4.1 Rozsah družstevnického sektoru

Opravdu relevantní data, která se týkají skutečného rozsahu družstevnického sektoru v subsaharské Africe, neexistují. Nejaktuálnější čísla jsou z poměrně rozsáhlého výzkumu ILO z roku 2005. Nepokryl však celou Afriku, ale jen 11 států³, nicméně pro ilustraci jsou to čísla dostačující. I ILO však přiznává, že dostat se ke skutečným číslům je velice těžké. Nejjednodušší je to v anglofonních koloniích, o kterých jsem mluvil v souvislosti s *jednotným družstevním modelem*, kde díky komplexní struktuře celého systému je poměrně snadné zjistit počet aktivních družstev. Problémy však nastávají v bývalých frankofonních koloniích, kde nejsou družstva jedinou skupinovou formací. Nicméně definici družstva splňují, když ji

³ Kapverdy, Egypt, Etiopie, Ghana, Keňa, Niger, Nigérie, JAR, Rwanda, Senegal, Uganda

omezíme na to, že se snaží dosáhnout svých cílů společně a skrze tržní prostředí. Jednoduše v bývalých francouzských koloniích je rozdíl mezi družstvem a skupinovou formací se stejnými vlastnostmi jako družstva jen těžko patrný, proto byly i tyto ne-družstva do výzkumů započítávány. Tabulka níže nám tak dává určitou představu o rozsahu družstevnického sektoru v pěti zemích subsaharské Afriky. Zde můžeme vidět jak počet družstev a jejich členů, tak procentní zastoupení obyvatel v družstvech, tzv. *cooperative density*. Ta se počítá z celkového objemu obyvatelstva a ne jen z obyvatelstva ekonomicky aktivního (15-65), jak bysme možná očekávali. To je především z důvodů toho, že mnozí začínají být ekonomicky aktivní již od útlejšího věku. Druhým důvodem je, že takto určená horní hranice ekonomické aktivity je vyšší než průměrná délka života ve všech zemích subsaharské Afriky. Tudíž je nejpřesnější poměr počítat z celkového počtu obyvatel. Můžeme tak vidět, značné rozdíly v procentuálním zastoupení, od nepatného jednaprocentního až po necelou pětinu ve Rwandě. Celkově výzkum ILO došel k průměrné 7% *cooperative density*, celkovému počtu 150 000 družstev nebo družstevních forem organizace s více než 30 000 000 členy. Proto můžeme tvrdit, že družstevnický sektor zastupuje značnou část obyvatel subsaharské Afriky. Nutno dodat, že toto číslo stoupá, jelikož poslední takto rozsáhlý výzkum prováděl Schwettmann v roce 1997 a došel k podobné *cooperative density* při logicky nižším celkovém počtu obyvatel.

Tabulka 1: poměr obyvatel zastoupených v družstvech

	Poč.obyv.	Poč. družstev	Poč. členů	Procento obyvatel členem družstva
Etiopie	72 400 000	14 400	4 500 000	6,22
Ghana	21 400 000	2 850	2 400 000	11,21
Keňa	32 400 000	7 000	3 370 000	10,4
Nigérie	127 100 000	50 000	4 300 000	3,38
Uganda	26 600 000	7 476	323 000	1,21
Rwanda	8 500 000	33 631	1 600 000	18,82
Niger	12 400 000	11 300	332 000	2,68
Celkem	300 800 000	126 657	16 825 000	7,7

Zdroj: ILO, Cooperating Out Of Poverty, 2005

3.4.2 Africká družstva a členství v mezinárodních družstevních organizacích

Statistiky a obecně číselné údaje týkající se afrických družstev je nutné brát s rezervou, což je i patrné z předchozích stran. Jeden z hlavních důvodů je nízká participace afrických družstev v mezinárodních zastřešujících organizacích jako ICA, WOCCU či IRU. Statistiky ICA z roku 1996 uvádí, že v Africe je pouhých 14 milionů členů (z celkového počtu ¾ miliardy), tedy nejmíň ze všech rozvojových regionů. Členů WOCCU je v Africe kolem 7 milionů (z celkového počtu 136 milionů) a to jen ve 4 zemích (Keňa, Malawi, Rwanda a JAR). Členy IRU jsou dokonce jen Egypt a Keňa.

3.4.3. Hlavní typy družstev v subsaharské Africe

Většina družstev v subsaharské Africe je dle ILO (2005) spíše *client-owned* než *worker-owned*. Poněkud překvapivá statistika, nicméně pokud vezmeme v potaz koloniální historii a zneužití družstev k jiným než družstevním účelům, tolik překvapivá zas není. Též z jejich nejaktuálnějšího výzkumu vyplývá, že většina afrických družstev operuje v zemědělském sektoru.

Cílem *client-owned* družstev je podpora jednotlivců nebo domácností právě samotným družstvem. Na rozdíl od *worker-owned* nejsou členové s družstvem tak úzce spjati, nepracují všichni dohromady pro jedno zemědělské družstvo, věnují se své práci individuálně, družstvo je pro ně jen prostředníkem k nákupu vstupů do výroby (např. hnojiva) a k jednoduššímu přístupu k trhu a lepším výkupním cenám.

Druhým nejrozšířenějším typem jsou družstva spořitelní a úvěrní. Ta zaznamenávají spolu s jinými úvěrovými iniciativami značný nárůst v počtu. Lapenu a Zeller (2002) rozlišují mezi družstvy, *solidarity groups*, vesnickými bankami a mikrobankami. SACCOs, podobně jako mikroúvěry, fungují jako okamžitý zdroj menších finančních objemů pro chudší vrstvy africké společnosti. Na rozdíl od zbytku světa jsou právě v Africe nejrozšířenější mikrofinanční institucí. Zeller (2003) si pak všímá hlavní výhody těchto družstev, která spočívá jak ve schopnosti oslovit velké množství deponentů, tak ve schopnosti tyto vklady, resp. úspory poskytovat jako půjčky těm, kteří je potřebují. To vše se týká zejména klientely, která je z běžných finančních trhů vyloučena nebo na ně nedosahuje. Například SACCO v Keni má více než 84 000 členů, 235 zaměstnanců a v roce 2005 mělo obrat přes 7 milionů amerických dolarů. V Senegalů až polovina obyvatel patří mezi jedno ze tří největších spořitelních a úvěrních družstev (ILO, 2005)

Většina afrických družstev plní spíše jednu funkci, ačkoli o sobě často tvrdí, že jsou víceúčelová (ILO, 2005). Krom zemědělských a úvěrových družstev se v subsaharské Africe samozřejmě nachází celá řada typů dalších. Na vzestupu jsou *domovní družstva*, která často operují v okrajových částech měst a řeší tak problémy s masivním přísunem obyvatel z venkova. V Etiopii tak existuje na 3 400 takových družstev (ILO, 2005). V menší míře se objevují družstva *spotřební*. Jejich počty se pohybují v řádech stovek v zemích jako Uganda či Keňa. Dále například družstva *dopravní*, která se nachází ve většině zemí subsaharské Afriky. Většinou se orientují na turistický sektor, příležitostně zajišťují městskou dopravu. Zajímavostí je pak existence *družstevních lihovarů* v Ghaně. Ty využívají zákona, který jim povoluje vybírat daně z obchodovaného ginu na úkor státu (ILO, 2005). V menší míře se pak v Africe vyskytují družstva *těžební, rekreační, stavební, vzdělávací a zdravotní*.

3.4.4. Členové

Otázka zastoupení členů v družstvech, zejména dle výše příjmů, je přinejmenším problematická vzhledem k tomu, že v této oblasti zásadně schází relevantní výzkum. To samozřejmě může být problém, pokud jsou vytvářeny nějaké konkrétní politiky týkající se družstev. Pokud není známo jejich členské složení, je možný dopad takové politiky na jejich členy čistě spekulativní.

ILO (2005) se domnívá, že většina družstev operuje v těch oblastech venkova či města, kde chudoba převažuje a tak se dá tvrdit, že převažujícími členy v celém sektoru budou drobní chudí zemědělci. Také má ale za to, že skladba většiny družstev je značně heterogenní a že chudé často v družstvech doplňují ne tak chudí – nejčastěji nižší střední třída, což v podmínkách většiny afrických zemí jsou zejména úředníci, učitelé, zdravotní sestry či drobní podnikatelé. SACCOs mají naopak tendence přitahovat zejména tuto nižší střední třídu, jak ukazuje Petrieho (2002) studie Rwandských úvěrových družstev. Zjistil totiž, že domácnosti, které jsou členy, mají řádově o více než polovinu větší měsíční výdaje než domácnosti, které členy nejsou.

Otázka genderu je trochu jasnější, většina družstev je zakládána, tvořena a vedena muži. Pokud jsou družstva smíšeného zastoupení pohlaví, pak muži jsou častěji na vedoucích pozicích. Wanayama (2002) například tvrdí, že až 75 % členů keňských zemědělských družstev jsou muži. Vysvětluje to tradičním rozložením vlastnických práv zemědělského majetku (půda, dobytek, náradí atd.). Na druhou stranu ve zmíněných SACCOs nebo ve spotřebních družstvech můžou mít ženy důležitější role. Obecně jsou ženy odpovědnější a

důvěryhodnější ve vztahu k penězům, což je dělá vhodnějšími zástupci domácností v družstvu. Jediným opačným případem v zastoupení členů dle pohlaví je JAR, kde dvě třetiny členů nově vznikajících družstev (tj. vlastněných černochoy, oproti tradičním “bílým“ družstvům) jsou ženy.

3.4.5. Role vlády a donorů

V 90. letech jsme svědky deregulace a liberalizace afrických ekonomik, která byla víceméně podmínkou v rámci programů strukturálního přizpůsobování Světové banky a Mezinárodního měnového fondu. To zásadně proměnilo nejen vztah vlád a družstev, ale i roli donorů. Družstva měla tak nově fungovat jako nezávislé obchodní společnosti. Tuto skutečnost odrážela i studie Světové banky z roku 1993, která hovořila o tom, že družstva a ostatní svépomocné formy mohou naplnit svůj potenciál jen za předpokladu, že k tomu bude vhodné politické a legislativní prostředí (Hussi, 1993). Stávající legislativa totiž byla oprávněně považována za zastaralou, jak jsme si již řekli dřív, družstva byla v drtivé většině pouhým nástrojem politických zájmů a tolik nesloužila svému účelu. Tento vztah byl právě v 90. letech měněn, v době, kdy velká část autoritativních režimů přecházela k určité formě demokracie. Nové vlády si často s družstevnickou legislativou nevěděly rady a tak se neváhaly obrátit na organizace jako ILO, ICA či družstevnické orgnizace rozvinutých zemí, které pak hrály důležitou roli při vytváření nové legislativy. V tomto procesu byly zásadní dva dokumenty – ICA Statement on the Cooperative Identity z roku 1995 a ILO Promotion of Cooperatives Recommendation z roku 2002. Ani ty však nezaručily plynulý přechod ze starého systému na nový, a tak stále některé země zacházejí s družstvy dle legislativy z 60. až 80. let.

Co týče postoje jednotlivých vlád k družstvům, tak můžeme obecně tvrdit, že se míra vládních zásahů se změnila z masivní na značně nižší, opět ale záleží na konkrétní zemi. Ideální by bylo analyzovat každý stát zvlášť, což by však mohlo být námětem celé další práce. V zemích jako Keňa či Uganda mají družstva značnou volnost, ale taky skoro žádnou podporu ze strany státu. Naopak v zemích, kde proběhly nějaké legislativní změny jako Etiopie, Rwanda či JAR vláda zaujímá velice aktivní postoj vůči družstvům. Chápe je jako určitou spojku mezi formální a neformální ekonomikou a jako nástroj ke zvyšování zaměstnanosti znevýhodněných obyvatel jako jsou ženy nebo mládež (ILO, 2005). V Etiopii dokonce šla vláda ještě dál a krom založení vládní agentury na podporu družstev (Federal Cooperative Agency) se zasadila i o vytvoření oboru družstevnických studií na 4 místních univerzitách.

Pokud bych měl shrnout dopady na družstva, které politické a legislativní změny 90 let přinesly, tak můžeme zaprvé tvrdit, že proces liberalizace v některých zemích oddělil životaschopná družstva od těch nefunkčních. V některých zemích zas naopak družstva kvůli rozšiřování jiných forem ztratila své privilegované postavení. V mnoha případech státní aparát je tak slabý, že i ony státní agentury, které mají družstva na starosti, žádný zásadní vliv nemají. Nutno dodat, že v některých zemích se naopak vlády snaží družstevní potenciál využít a tak je berou jako rovnocenného partnera v řešení problémů chudoby, sociálního vyloučení nebo zaměstnanosti.

Pokud jsem výše zmínil, že proces liberalizace některá družstva přežila a jiná ne, je potřeba zmínit i roli vnějších donorů, která byla a stále často je zásadní. Africká družstva jsou můžou být podporována 4 základními způsoby: velkými mezinárodními rozvojovými agenturami (WB, ILO, FAO), družstevnickými hnutími rozvinutých zemí (CCA, SCC, DGRV), mezinárodními družstevnickými strukturami (ICA, WOCCU) nebo samotnými neziskovými organizacemi. Dle Polleta a Develterea (2004) se tak děje všemi těmito způsoby, ve většině případů ale stále skrze vládní struktury nebo sekundární družstva. Dále zmiňují, že externí donoři se víc než dříve orientují na dlouhodobou podporu menšího počtu projektů. Což je celkem zajímavý protiklad k běžné donorské praxi. Na druhou stranu však donoři více zdůrazňují ekonomickou stránku družstev a často opomíjejí i jejich neméně důležité sociální funkce.

3.4.6. Význam družstev pro společnost

Chudoba, jak jsme již psal v předchozích kapitolách, je multidimenzionální problém. Nemá jen jednu příčinu, stejně tak jako nemá jedno univerzální řešení. Pokud se však o chudobě mluví, většinou se má na mysli chudoba příjmová. Otázkou tedy je, zda-li má družstevnictví zásadní význam pro všechny zmíněné vrstvy obyvatelstva z hlediska snižování chudoby a zvyšování blahobytu. Jednoznačná odpověď však neexistuje. Ví se o velkém množství úspěšných družstev, stejně tak o velkém množství těch nefunkčních. Spolehlivá data, která by toto dokazovala v širokém měřítku a kontextu, však v této oblasti zcela kriticky chybí. Politici, teoretici ale i lidé z praxe se shodují, že potenciál na to mají družstva velký a jsou na to vhodnější než jakékoli jiné formy ekonomické organizace (Birchall, 2003). Tím, že využívají výhod skupiny, dělí se o náklady stejně tak jako o dopady možných rizik. Jak říká Münkner (2001), družstva jsou jen prostředkem, hlavní síla je právě v samotné spolupráci, skupinové disciplíně a vyváženosti zájmů osobních a zájmů komunity.

Alespoň nějaká, byť neaktuální, čísla existují v otázce zaměstnanosti, na kterou samozřejmě mají družstva vliv. Ať už je to zaměstnávání profesionálního managementu (studie ILO z roku 1997 uvádí přes 150 000 pracovních míst v 15 afrických zemích) nebo podpora osob samostatně výdělečně činných (více než 450 000). Družstva jsou také významným poskytovatelem sezónních a příležitostných prací, Lemma (2005) odhaduje, že zhruba 21 000 lidí získává takto v Etiopii příležitostnou nekvalifikovanou práci. Nepřímý vliv družstev na vznik pracovních míst můžeme jen odhadovat, určitě bude existovat řada lidí, která například poskytuje družstvu nějaké konkrétní vstupy (hnojiva, kancelářské potřeby atd.).

Výhoda družstev však je, že jejich dopady nejsou právě jen na příjmovou stránku chudoby. Dle ILO (2005) je neméně důležitý vliv na rozšiřování *sociální ochrany*. Pod tímto termínem se chápou všechny mechanismy, které společnost poskytuje v případě například ztráty příjmu. U nás by to byla podpora v nezaměstnanosti nebo třeba zdravotní pojištění. Je jasné, že v regionu subsaharské Afriky toto běžné není. Převaha neformální ekonomiky, nízké až žádné daně, a slabé instituce jsou jedny z mnoha důvodů, proč tomu tak je.

Družstva tak mohou například pomáhat s nečekanými výdaji jednotlivců nebo domácností na svatby, nemoci či pohřby. Stejně tak jsou projevem sociální ochrany úspory, což je zase silná stránka družstevních záložen. Úspory jsou jednou z možností, jak zmírňovat rizika ztráty příjmů či jiných nečekaných výdajů. Stejně tak půjčky – ty bývají většinou v těchto záložnách pojištěné, takže když věřitel, obvykle osoba s nejvyšším příjmem, například zemře, tak svou rodinu nezadluží (Enarson, Wiren, 2005).

V Etiopii jsou dokonce družstva povinována ukládat 1 až 5 % zisku do sociálního fondu. Tyto zdroje pak nemusí být nutně využívány na zmíněné nepředvídatelnosti, ale i na dlouhodobější účely, jako je vyšší vzdělání členů družstva, podpora sirotků v komunitě či zakládání informačních center pro nemocné HIV/AIDS.

Posledním ze zásadních dopadů na společnost je reprezentace jejich členů. Vzhledem k tomu, že je většina členů patří mezi chudé, tak se Birchall (2004) nebojí tvrdit, že družstevnické hnutí je nejvýznamnějším hlasem chudých. Vzhledem k tomu, že většina zemí ale nemá fungující zaštiťující organizace (výjimkou je JAR či Senegal), které by tento hlas tvořily, tak se to podle mne tvrdit nedá. S nárůstem družstev a jejich profesionalizací se toho však můžeme v budoucnu dočkat. Ojedinelé případy se ale objevují i dnes. Ve Rwandě například místní unie pěstitelů rýže na úspěšně u vlády lobovala za zvýšení jejich výkupních cen (ILO, 2005). Nicméně podobně špatně reprezentovaná jsou družstva i na nadnárodní úrovni. Booth (2003) to dokládá na skoro úplné absenci družstev jako lokálních stakeholderů

v národních PRSPs. Ačkoli tyto programy víceméně stojí na místní participaci, jejich role je víceméně ignorována. I přesto, že dnes reprezentují 7 % všech Afričanů.

Závěr

Družstevnictví v subsaharské Africe pomalu, ale jistě nabývá na významu. I přes svou pochybnou historii družstva reprezentují značnou část africké společnosti. Pro hodně z těch, co jsou jejich členy, je to často jediný kolektiv, ke kterému patří a ze kterého mají nějaký prospěch. Samozřejmě stav družstevnického sektoru i jeho reálné dopady na obyvatelstvo ještě ani zdaleka nejsou ideální. To je zapříčiněno jak koloniální minulostí, tak érou postkoloniální a zneužitím družstev ve prospěch různých režimů. Tím pádem i ona družstevní svoboda nutná pro úspěšná družstva není ve všech afrických zemích zaručena. Nicméně potenciál, který v sobě družstevní forma skrývá, je značný a nezanedbatelný. Výsledky třeba nejsou ještě tak patrné, musíme si ale uvědomit, že družstva respektující své zásady nefungují tak dlouhou dobu a že to stále nejsou zdaleka všechny.

V budoucnu však budou družstva dle mne více zapojována i do programů rozvoje nejen proto, že jsou jedním z nejvýznamějších lokálních stakeholderů, ale též proto, že současné rozvojové paradigma se myšlenkou družstevnictví podobá víc než kdy dřív. Ladislav Feierabend to výstižně popisuje ve své knize: *„Družstevní idea staví lidskou bytost výše než zisk. Chrání svobodu a iniciativu člověka, zvyšuje jeho materiální blahobyť a posiluje jeho důstojnost.“* (2007).

Shrnutí

Touto prací jsem chtěl představit družstvo a družstevnictví jako alternativu k běžné ekonomické organizaci, ukázat jeho možnosti ve vztahu k chudobě a jejímu snižování a popsat jeho fungování v regionu subsaharské Afriky.

První kapitola se věnuje teorii skupiny, představuje pojem družstva a družstevnictví, jeho historii, principy, strukturu a problémy. Ve druhé kapitole jsem se snažil popsat historický vztah družstev jako nástroje v “boji“ proti chudobě a dále možnosti družstev v plnění Rozvojových cílů tisíciletí. Poslední kapitola se pak věnuje výše zmíněnému, ale na příkladu regionu subsaharské Afriky.

Klíčová slova: Družstevnictví, družstvo, chudoba, MDGs, subsaharská Afrika

Summary

This thesis wants to introduce cooperatives and cooperative movement as an alternative to common economic formation and to show its possibilities in poverty alleviation. All of this is shown primarily on the region of subsaharan Africa.

First chapter is dealing with group theory, introducing terms like cooperative and cooperative movement, its history, structure and problems. In second chapter I tried to describe relation between cooperatives and poverty on the example of Millenium Development Goals. Last chapter is putting all these things together and describing this problematic on the region of subsaharan Africa.

Key words: Cooperative movement, cooperative, poverty, MDGs, subsaharan Africa

Seznam literatury

BEBBINGTON. *"Organizations and Intensifications: Campesino Federations, Rural Livelihoods and Agricultural Technology in the Andes and Amazonia."* World Development 24(7): 1996, 1161-1177

BIRCHALL. *Rediscovering the cooperative advantage*, Geneva, ILO. (2003),

BIRCHALL. *Coop: The People's Business*, Manchester, Manchester University Press, 1994

BIRCHALL. *Cooperatives and the Millennium Development Goals*, ILO Cooperative Branch, Geneva. (2004)

BOOTH. *Fighting Poverty in Africa: Are PRSPs Making a Difference?* Overseas Development Institute, London, 2003

DEVELTERE P. & POLLET I. *Cooperatives and Fair-trade*, COPAC Open Forum paper, Berlin. 2005

DEVELTERE P. *Cooperation and Development*, ACCO, Leuven. (1994)

DEVELTERE P., DOYEN G. & FONTENEAU B. , *Micro-insurance and health care in developing countries*, Cera, Leuven. 2005

EASTERLY. *The White Man's Burden*, Penguin Press HC, The; First Edition edition (March 16, 2006), 448 s.

FEIERABEND, Ladislav. *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*. Volary : Stehlík, 2007. 163 s. ISBN 978-80-86913-03-2.

HULME; MOSELY. *Cooperatives, credit and the poor: Private Interest, Public Choice and collective action in Sri Lanka*. Savings and Development 18 (3): 2004, 359-382

HUNCOVÁ, M.: *Družstva a jejich role v tržní ekonomice*. in: Acta Universitatis Purkynianae - Studia oeconomica. UJEP, Ústí nad Labem, 2006. ISBN 80-7044-810-5, 197 s.

HUSSI. *The Development of Cooperatives and Other Rural Organizations. The Role of the World Bank*, The World Bank, Washington D.C. 1993

ICA. Information About Co-operatives. dostupné z: <http://www.ica.coop/coop/index.html> (accessed March 20, 2011). 2005

ICA. *Statement on the Cooperative Identity in Review of International Cooperation 88*, Geneve : ILO, 1995

ILO, *Cooperating out of Poverty: The Global Cooperative Campaign Against Poverty*, Geneva. 2005

KABUGA. *Cooperative Tradition – Uganda*, ILO, Geneve, 2005

LAILAW. *Cooperatives in the Year 2000*, Geneva, ICA/CEMAS, 1980

LAMBERT . *Studies in the social philosophy of co-operation*, Cooperative Union, Manchester, 1963

LAPENU; ZELLER, *Distribution, growth and performance of the micro-finance institutions in Africa, Asia and Latin-America: a recent inventory*, International Food Policy Research Institute, Discussion Paper n° 114, Washington, 2002

LEMMA in: *Cooperating out of Poverty: The Global Cooperative Campaign Against Poverty*, ILO, Geneve 2005

MERCER. *The Discourse of Maendeleo and the Politics of Women's Participation on Mount Kilimanjaro* in Development and Change Vol 33: 2002, 101-12

MÜNKNER. *Best Practice: Innovative Approaches to Cooperative Solutions of Housing Problems of the Poor*, Marburg Consult, Marburg, 2001

MÜNKNER. *Comparative Study of Cooperative Law in Africa*, Marburg Consult, Marburg, 1989

ORTMANN, KING. *Agricultural Cooperatives I: History, Theory and Problems*, Agrekon, Vol 46, No 1 (March 2007) 68s.

OSN, *The Secretary-General Message On The UN International Day Of Cooperatives*, OSN, Geneva, 2003

OSN. *Human development report*. OSN, Geneva, 2010

PETRIE. *Rwanda Credit Unions Member and Non-member Survey 2002*, WOCCU, Madison, Wisconsin, 2002

SCHWETMANN. *Cooperatives and Employment in Africa*, Discussion paper, International Labour Office, Geneva, 2007

THORP, Rosemary; STEWART, Frances; HEYER, Amrik. *When and How Far is Group Formation a Route out of Chronic Poverty*. Manchester : Manchester University Press, 2003. 28 s.

UNRISD. *Rural Cooperatives as Agents of Change*:UNRISD, Geneva, 1975

VAN DER WALT. *The resuscitation of the cooperative sector in South Africa*. Paper presented at the International Co-operative Alliance XXI International Cooperative Research Conference, Cork, Ireland, August 11-14, 2005

WANAYAMA in: *Cooperating out of Poverty: The Global Cooperative Campaign Against Poverty*, ILO, Geneva 2005

WB, *Reaching the rural poor : a renewed strategy for rural development*. Washington, D.C. : World Bank Publications, 2003. 208 s. ISBN 0821354590, 978-0821354599.